

„Nem súlyed az emberiség!”...

**Album amicorum
Szörényi László LX. születésnapjára**

Főszerkesztő: JANKOVICS József
Felelős szerkesztő: CSÁSZTVAY Tünde
Szerkesztők: CSÖRSZ Rumen István
SZABÓ G. Zoltán

Nyitólap: www.iti.mta.hu/szorenyi60.html

MTA Irodalomtudományi Intézet
Budapest, 2007

ILLÉS LÁSZLÓ

Heinrich Heine és az európai unitas

Meglehetősen széles körben ismert, milyen konfliktusok kísérték pár éve azt a szándékot, hogy a düsseldorfi egyetemet a város jeles szülöttéről, Heinrich Heinéről nevezzék el. Ez a körülmény a bonyolult életmű folyamatosan irritáló mivoltára emlékeztet. Nem csupán az irodalomtudomány, hanem egy szélesebb övezet, azt mondhatnók: az európai közszellemiség viaskodik idestova több mint másfél évszázada azokkal a gondokkal, gondolatokkal, amelyek Heine eszmevilágában jelen voltak, s amely problematika mára még égetőbb, mivel aktuálisabb lett: ez pedig a nemzeti identitások és az európai *unitas* kérdése. Heine közvetítő volt Németország és Franciaország, a zsidóság és a kereszténység között, és megalkuvás nélkül küzdött a szociális igazságosságért, a demokráciáért és az emberi emancipációért.

Mi sem jelzi jobban a Heinével folytatott dialógus intenzitását, mint hogy öttucat korabeli és mintegy kétezer (!) terjedelmesebb tanulmányt, cikket, illetve egy sor monográfiát említhetünk csak az utóbbi két évtizedből, amelyek a költői mű és az esszéista oeuvre legválogatosabb kérdésköreit tárgyalják. Ezek közül is kiemelkednek azok a gyűjteményes kötetek, amelyek a jubiláris alkalmakkor Düsseldorfban, Hagenben és Weimarban rendezett nemzetközi szimpóziumokon elhangzott előadásokat közvetítik. Ezek az írások megvilágítják, értelmezik Heine szövegeit, kortársai nézeteit, a kortörténeti összefüggéseket, a filozófiai és az esztétikai elágazásokat, az adott témakörre vonatkozó késői eszmélkedéseket. Heine tucatnyi művet felölelő esszéista életműve, valamint az *Atta Troll* és a *Deutschland – Ein Wintermärchen* mély elemzése ily módon a 19. századi európai eszmetörténet kiterjedt övezeteiben jelenik meg előttünk.

Heine e műveivel – ha lírai munkásságát most nem is elemezzük részletesebben – éles kontúrral emelkedik ki kortársai közül, mint kivételes politikai érzékű gondolkodó és européer intellektus. A felvázolható kép azonban nem lehet retusált, mély ellentmondásaival válik csak plasztikussá. Heine világpolgári vízióit egy élet során át formálta és alakította. Végül is azonban kora konvulzióinak nem aktív résztvevője volt, hanem inkább – reflexív módon – szemlélője. Így szerezte „közéleti” tapasztalatait; mindenkor mély szkepszissel kísérte a társadalmi szituációk intézményes alakzatait, szenvedélyesen vívódott a nemzetkarakterológia valós vagy vélt jellegzetességeivel, s ezek a tulajdonságai

lényegében a felvilágosodás korabeli német idealista filozófia eszkatológiai spekulációira mennek vissza mint forrásra. Innen emelkedik el létszemléletében a Németországot és Franciaországot mint ellentétes és mégis valamilyen mitikus vonzalomban egyesült idolt átható történetfilozófiai *Götterdemokratie*, amelyből egy egységesülő Európa mintája teljeseedik ki. Kétségtelen, hogy a nyugat-európai politikai fejlődés hosszú távon legalább másfél évszázadra nem igazolta reményeit, Heine mégis szívósan őrizte mindhalálig kryptovallásos vágyálmait, s – lényegében Hölderlin nyomdokain haladva – kereste a megoldást a nemzetpszichológiai és -mitológiai képzelmekben, amelyek – úgy tetszik –, a történeti tapasztalatok kijózanító hatására, racionális alapokra támaszkodva, mintha napjainkban látszanának megvalósulni.

Mint ismeretes, Heine az 1830. júliusi forradalom utáni Franciaországban élt. Emigrációját a számos részre szabdalt Németország retrográd jogviszonyaitól fenyegetve válsztotta. Párizsból tudósította hosszú időn át az *Augsburger Allgemeine Zeitungot*, s amilyen mértékben felvilágosító információkkal látta el a német olvasókat a francia állapotokról, épp oly mértékben kísérelte meg felvázolni a francia olvasók elé inkább az óhajtott, de mégis a valóság elemeiből összeállított képet Németországról. Az egymás elé tartott tükörkép látószöge a Monarchia idején többször is változott, érvelései tendenciája azonban változatlan maradt. Az információk kétirányú áramlását annál inkább szükségesnek tartotta, mivel meggyőződése szerint a francia közszellemiséget sohasem érdekelte túlságosan, hogy mi történik Németországban, a németek pedig téves és pejoratív sztereotípiákban gondolkoztak Franciaországról. Ezt azért vélte veszélyesnek, mivel az egymástól elszigetelt nemzeti mentalitásokban egy katasztrófális konfliktus fellobbanását félte, noha európopolgári kozmopolita eszmélkedésében éppen a francia–német fraternitás képezte volna az európai unitás alapját, letéteményesét a Kant által 1795-ben megfogalmazott „örök békének.” Heine (ugyanúgy, mint *A tiszta ész kritikája* szerzője) nem volt fanatikus utópista, hanem – bármennyire paradoxul hangzik – „reálisan” gondolkodó idealista volt, aki reményeit a lassú, természeti törvényszerűséggel majd bekövetkező „örök béke” ideális állapotához való közeledésben vélte megvalósulhatni. „Ha kötelességünk, ha egyszersmind megalapozott reményünk is, hogy valósággá váljon a közjog (das öffentliche Recht) érvényesülése... akkor az örök béke nem lesz üres eszme... hanem olyan feladat, amely céljához általunk egyre közelebb kerül” – hangzik *Az örök békéről* záró mondata. Heine ösztönösen sejtette, hogy az „odavezető út” göröngyös lesz, fájdalommal és megrázkódtatásokkal teli út a Golgotára s majd talán tovább. A previzionált katasztrófa a két ország, a két nép közt az azóta eltelt időben háromszor is megismétlődött.

Heine a nagy francia forradalom szellemi örökösének vallotta magát; a felvilágosodás legfőbb üzenetének a testvériséget tartotta, ennek eszközét pedig az emberi emancipációban gondolta megtalálhatni, a szabadság jegyében. A fő akadályt ezen az úton az ekkoriban éppen hogy felerősödő nemzetállami aspirációkban vélelmezte, ezek ugyanis az általa mindig szkepszissel kísért hierarchikus institucionalitást erősítették, szemben az érdekér-

vényesítést célzó „horizontális” pártokkal. Ez nem azt jelentette Heinenél, mintha érzéketlen lett volna a nemzeti tudat iránt; a negyvenes években nagyon is felerősödik nála a harmincéves háború után részekre szabdalt, identitástudatában visszamaradt, nehézkesen mozduló németiség pozitív tulajdonságainak keresése, a könnyen lángra gyúló, szeretlen francia érzületiség ellentétes párhuzamosságában.

Heinének számolnia kellett azzal a bonyolult szellemi örökséggel, amellyel a német irodalmi és filozófiai kultúra visszhangzott a francia felvilágosodásra és forradalomra; végül is ő maga is fiatalabb kortársa volt ennek a nemzedéknek, a romantika megte-remtőjének. Herder maga is a nemzeti elem kiteljesítésének és egyúttal egy egyetemes-ségben való feloldódásának híve volt, a jövőt a kiművelt nemzetek szövetségében (Allianz aller gebildeten Nationen) képzelte el; a polgári kozmopolitizmus eszméje együtt járt nála az önrendelkezés jogával, bármennyire (mindmáig!) megoldhatatlannak látszó dilemma volt is ez. A Nagy Károly óta élő európai egységesszme, amely az arab, a szláv, a görög, az avar, a török inváziós törekvésekkel szemben formálódott, egyszerre célozta a nemzeti elem tökéletesedését és az általános európai szintre jutást Leibnitz-től kezdve Rousseau-ig és Montesquieu-ig. A német romantika emblemikus személyisége Novalis, de Hölderlin is, és főleg a Schlegel-testvérek azonban már csak egy keresztényi hitvallás jegyében tudták elképzelni az egyesült Európát, távol minden szekularizációtól. Schlegelnél a nemzettudat a „francia dekadencia” ellenében formálódik. Nála és Novalisnál, Arndtnál, Fichténél a nacionalizmus erősödik fel, a Metternichet támogató Görres pedig – a francia forradalmat végveszélynek tartva – egyféle misztikus történeti teológiába menekül.

Heine mindezzel szemben Saint-Simon és Augustin Thiery nyomdokain haladva az összeurópai Staatengemeinschaft vízióját építi, amelyben feltűnik egy majd felerősödő új elem: „A társadalmi rend szervezetében – úgymond – nem lesz változás, amíg nem változik meg a tulajdonlás rendje.” (A kommunisztikus eszmék vonzalommal és félelemmel szemlélt jelenléte búvópatakként haláláig elkísérte Heinét.) A *Romantische Schule* és a *Geschichte der Religion und Philosophie in Deutschland* lapjain, majd később a *Neue Gedichte* költeményeiben megy végbe a „megszüntette-megőrizve” véghezvitt leszámolás a romantikával, amelynek „profán, triviális” változatait elutasította, „tiszteletreméltó, jövőbemutató” (verehrungswürdige, zukunftsweisende) vonásait pedig felszívta legmélyebben átértett filozófiai vallásába, a pantheizmusba. Ebben Hegel elméletét követte, aki esztétikai előadásában hirdette meg a „művészeti kor végét”, aki úgy vélte: „A gondolat és a reflexió túlszárnyalja a művészetet.” Goethe és Hegel halála (1831 illetve 1832) – úgy tetszett – valóban lezárt egy korszakot. A kezdődő Új korántsem vált áttekinthetőbbé. IV. Frigyes Vilmos regnálása idején a középkor kultusza, a romantika retrográd elemeinek favorizálása dívott, ehhez képest Heine még Louis Philippe monarchiáját is elfogadhatóbbnak tartotta. Úgy vélte: a romantikus irodalom többé már nem tükre az életnek, hanem a korszellemet ignoráló, reakciós mozgalommá vált. Megvetette a Schlegel-testvéreket, mivel visszahátráltak a katolicizmusba; Novalist idealista rajongónak

vélte, Hoffmann-nál, Brentanónál, Achim von Arnimnál is az életszerűséget hiányolja (nem mindig joggal!); konfliktusaikban azonban a „német nyomorúság” (die deutsche Misere) jelenlétét, a polgári társadalom létviszonyainak megmerevedéséből származó elidegenedést konstatálja, műveikben viszont a romantikus nemzedék mélyen átélt meg-
rázkódtatásának ábrázolását csodálja.

Heine válasza minderre – a harmincas évek közepétől – egy sajátos művészi vallásosság mint eszmerendszer mindent átható kiépítése. A *Neue Gedichte* költeményeit ez az érzelmi örömeiket magasztaló evilágiság, a hellenizmusból kisarjadt pantheista utópia jellemzi, amely a létvalóság megváltoztathatóságába vetett egykori hite elhomályosulása főliáján át szemlélve az EMBER istenítésének képzelmét magasztosítja fel. Ez az a – haláláig tartó – korszaka a költőnek, amikor szembe fordul a Börne képviselte republikanizmussal, a materialista tanokkal, a kommunisztikus víziókra rávetített művészetellenességgel.

Mindez sajátos szellemi vértetett jelentett, de semmi esetre sem az ún. „közéleti-ségtől” való visszahúzóódást. Ékesen példázza ezt a negyvenes évek elején írt két nagy – „publicisztikai elemekkel átszőtt” – poémája, az *Atta Troll* és a *Deutschland – Ein Wintermärchen*. Az előbbiben – minden rokonszenve mellett – a republikánusok és a liberálisok tendenc-líráját, üres szólalmait parodizálja (nem mentesen az öniróniától sem); leleplezi a Burschenschaft-ok által elorzott és meghamisított „liberté–égalité–fraternité” jelszavait, amelyek itt a teuton nacionalizmussal keverednek; s mindezt áthatja egyféle szociálforradalmi pátosz (ekkoriban ismerkedik meg Marxszal). Mindamelllett az alap-tónus a fokozódó szkepszis a Szabadság nagy álmának megvalósíthatóságával szemben. A megszólított tradíciók közt egyre-másra feltűnik a nemes lovag, Don Quijote és hű szolgálja, Sancho Panza figurája. A *Téli mesében* az irodalomról a politikai satírúra helyeződik át a hangsúly. Noha ő volt az, aki két Németország-könyvében (*De l'Allemagne, Briefe über Deutschland*) sokban kiegészítette Mme de Staël rokonszenvező beszámolóját a szomszéd népről, hogy kedvezőbb benyomást érjen el a franciáknál, most a nagy forradalom eszméinek ottani eltorzulása rezignált tudomásul vételétől indítva indul útnak a szülőföld felé. A felfedezőút keserű élményekkel jár, a poéma az illúziók elvesztésének naplója. Názáreti Jézusnak látja magát, egy evilági vesztés idealistának. Emlékezik a példaképre, aki korbáccsal kergette ki a bankárokat és a pénzváltókat a templomból, s most lám, „intő példaként függ a kereszten,” megkapta megérdemelt jutalmát. Mégis – ez az egyetlen szöveghely életművében, ahol félelmei nem kísérik kommunizmusképzeteit. Hitét a jövő generációba veti, noha egykori ideája, amelyre életét tette fel: a német–francia Európa-vízió egyre inkább elveszti éles kontúrjait. Mint a *Lutetia* oly gyakran idézett előszava – tulajdonképpen Heine testamentuma – is jelzi: még a szkepszissel övezett marxi kísértetet is elfogadja, mivel tőle reméli az emancipáció fő ellensége: a nacionalizmus felszámolását.

A *Reisebilder* angliai beszámolója sokban hozzájárult illúziói szertefoszlásához. Az angolokat – bizonytalán tévesen – poézisre és fantáziára képtelen gépembereknek látta; Saint-Simont idézte: „Anglia dokkjáiban csak a kiáltó nyomort látni, nem a megváltó esz-

mét, hanem csak a gőzgépeket és a nélkülözést.” Ebben a képben az ipusztuális világ művészetellenességét láttatja Heine, az 1848. februári és főleg a júniusi véres forradalmi megmozdulásokban pedig az oly hűn óhajtott, várt emberi megváltás riasztó valóságát, amelyért már nem tudott lelkesedni.

Elmondható tehát róla, hogy kora bonyolult viszonyai közt, nem tévedhetetlenül ugyan, de művészként küzdött egy olyan élhető világért, egy békés, egyesülő Európáért, amelynek lehetőségét – annyi tragédián túl – másfél század múltával látszik kihordani a történelem. Objektíven, árnyaltan, idealizálástól és újabb legendák költésétől mentesen szemlélve eszmei küzdelmeit felrajzolhatjuk e „problematikus européer,” az „európai unitas” egy jelentős előharcosának szellemi arculatát.